

2. Коваль М.В. Социалистическая экономика – важнейший источник победы советского народа в Великой Отечественной войне / М.В. Коваль. – К.: Общ-во «Знание» УССР, 1984. – 48 с.

3. Коваль М.В. Великий подвиг тружеников тыла / М.В. Коваль. – К.: Общ-во «Знание» УССР, 1985. – 15 с.

4. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.

5. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.): історіософські нотатки / М.В. Коваль. – К.: Ін-т історії України, 1999. – 75 с.

6. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / М.В. Коваль. – К.: Вид. Дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.

Олександр ПОТИЛЬЧАК

ПРОБЛЕМАТИКА ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М.В. КОВАЛЯ

«...Не слід боятися надуманих і лукавих посилянь на те, що, мовляв, правдива історія шкодить вихованню молоді. Ні, саме гірка правда народної трагедії і героїзму, а не підсолоджена кривда здатна збуджувати й утверджувати щирі а не фальшиві патріотичні почуття, добру, а не байдужу пам'ять, повагу, а не зневагу. Легендарне покоління воєнної епохи буде лише принижене сфальсифікованою історією. Воно заслужило кращої долі – бути огранованим Істиною...» [9, с. 70]

М.В. Коваль, 2001 р.

У контексті аналізу наукової спадщини видатного дослідника вітчизняної історії Другої світової війни 1939-1945 рр. М.В. Ковалю, розглядається його бачення проблеми

трагічної долі радянських військовополонених у нацистських таборах. Аналізуються думки та оцінки вченого щодо різних аспектів теми військового полону, котрі засвідчують еволюцію глибини вивчення порушеного питання – від наведення окремих фактів і перших оцінок причин трагедії полону, до формування цілісної авторської концепції проблеми.

Ключові слова: *Михайло Васильович Коваль, Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, Україна, нацистський полон, радянські військовополонені.*

The problem of Soviet war prisoners' tragic fate is overviewed in the context of the analysis of M.V. Koval's scientific heritage (famous researcher of national history of the Second World War 1939-1945). His opinions and estimates on various aspects of military captivity indicate the evolution of the issue from specific facts and reasons of the captivity's tragedy to the formation of the author's concept are analyzed.

Key words: *Mykhaylo Vasylyovych Koval, The Second World War, The Great Patriotic War, Ukraine, Nazi captivity, Soviet war prisoners.*

11 червня 2013 р. виповнюється 80 років від дня народження видатного українського вченого, дослідника вітчизняної історії Другої світової війни 1939-1945 рр., Михайла Васильовича Ковалю. Для кількох поколінь його учнів і колег, однодумців і опонентів, ім'я цієї людини – справжнього вченого, наставника і громадянина – стало синонімом безкомпромісної відданості історика принципам об'єктивного наукового аналізу, наполегливої дослідницької праці, органічного неприйняття кон'юнктури, коректності, зваженості і стриманості в фаховій дискусії, інтелігентності та надзвичайної людської скромності у спілкуванні. З такою характеристикою М.В. Ковалю гармонують і факти офіційного визнання його таланту науковця-історика: Лауреат державної премії УРСР у галузі науки і техніки (1970), доктор історичних наук (1977), професор (1989), Заслужений діяч науки і техніки України (1996).

Передчасно покинувши цей світ на злеті творчої думки, повним наукових задумів і планів, Михайло Васильович залишив нащадкам вражаючу наукову спадщину. У творчому доробку вченого близько двох десятків монографій,

брошур і підручників, понад 300 статей з проблем історіографії, методології науки, проблематики воєнного доби [10, с. 152].

Син військового, який загинув на фронті у трагічні дні липня 1941 р., М.В. Коваль все своє понад 40-річне наукове життя присвятив дослідженню історії Другої світової і Великої Вітчизняної війни. Водночас постать Михайла Васильовича Ковалю як воєнного історика не вкладається в рамки класичного розуміння цього терміну. І справді, вчений прямо і безпосередньо не досліджував бойові дії і битви Великої Вітчизняної війни, не вивчав докладну статистику динаміки військово-стратегічної ситуації на фронтах, тактичну сторону війни на рівні протистояння армій, дивізій і полків, інших військових підрозділів. Його внесок у вивчення найжорстокішої війни в історії людства знаходиться у площині соціальної історії війни. У працях вченого, особливо в тих його книгах, що побачили світ у 1990-ті – на початку 2000-х рр., війна постає як глобальне, багатовимірне, складне й суперечливе, героїчне і трагічне соціальне явище у складному плетиві людських долі, відомих і безіменних її героїв і жертв.

Особливим періодом, часом злету творчого таланту історика і публіциста стала друга половина 1980-х – 1990-ті рр. Саме в роки «горбачовської» Перебудови досвідчений, відомий і авторитетний український радянський історик, отримав змогу працювати не оглядаючись на ідеологічний диктат і цензурні обмеження. Як наслідок, М.В. Коваль відходить від суто прикладних досліджень з відтворення фактичної канви історичного періоду 1941-1945 рр. у межах загальноприйнятої партійно-радянської концепції Великої Вітчизняної війни і зосереджується на недоступних для вивчення в рамках доперебудовної історіографії і замовчуваних, а відтак практично невивчених, проблемах початкового періоду війни і його трагічних наслідків, нацистського окупаційного режиму, суперечливих сторін діяльності радянського підпілля і партизанських загонів, боротьби українського націоналістичного підпілля та УПА, проблемах колабораціонізму, втрат українського народу у війні. Саме М.В. Коваль став першим дослідником, котрий порушив у вітчизняному

науково-історичному дискурсі проблему внеску українського народу в перемогу над гітлеризмом і нацизмом. Із початку 90-х рр. ХХ ст. увагу вченого все більше привертають суперечливі методологічні питання історії Другої світової війни в Україні. Такі його праці, як: «Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.): спроба сучасного концептуального бачення» (Київ, 1994); «Україна, 1939-1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії» (Київ, 1995); «Друга світова війна і Україна, 1939-1945 рр.: історіософські нотатки» (Київ, 1999); «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)» (вийшла в 15-томній серії «Україна крізь віки», т. 12. Київ, 1999), позначені новими підходами у висвітленні історії України цього вікопомного історичного періоду [11, с. 385].

Одним із болючих у своєму трагізмі, складних в емпіричному вивченні та суперечливих у методологічному сенсі питань, що знайшло висвітлення на сторінках наукових праць М.В. Ковалю, став військовий полон, точніше жертвна доля радянських бранців нацистських таборів на території України.

Звернення до творчої спадщини вченого періоду кінця 80-х – 90-х рр. минулого століття засвідчує виразну еволюцію порушеного питання – від наведення окремих статистичних даних про кількість червоноармійців і командирів, що опинилися у гітлерівському полоні протягом першого найтрагічнішого року війни, перших оцінок причин трагедії полону, до формування цілісного власного концепту проблеми.

В одній із своїх перших проблемних публікацій – «Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.)», написаній восени 1989-го та опублікованій в рубриці «На допомогу викладачу історії» на сторінках «Українського історичного журналу» у березні 1990 р. М.В. Коваль недвозначно констатував, що головні причини величезних втрат Червоної армії полоненими у початковий період війни: недолугість радянського військового керівництва та негативний вплив фактору особистості самого Й.В. Сталіна. З цього приводу вчений писав: «[...] Дорого коштували ці полководницькі амбіції «вождя народів»: лише в названих чотирьох операціях (в обороні Києва

та в «уманському котлі» – у 1941 р.; під Харковом і Керчю – в 1942-му – О.П.) було втрачено 12 армій і ряд інших з'єднань; 1,2 млн. бійців та командирів, тобто 1/3 усієї кількості воїнів діючої армії потрапили у ворожий полон в 1941-1942 рр. [...]» [1, с. 90]. Тоді автор не пішов далі, не вийшов за межі анонсованого в анотації до статті «розгляду в проблемному плані основних проявів ратної і трудової діяльності українського народу у період Великої Вітчизняної війни». Проте колеги-історики добре знають, чого вартим було оприлюднення подібних фактів і статистики на сторінках республіканського офіційного наукового академічного видання та ще й не рядовим вченим, котрого можна було б запідозрити в кон'юктурі, а відомим і авторитетним дослідником, завідувачем відділом історії України періоду Великої Вітчизняної війни Інституту історії АН УРСР.

Тезу про «трагічні наслідки волюнтаристських сталінських директив» М.В. Коваль розвиває у черговій статті, опублікованій в «Українському історичному журналі» в червні 1991 р. Керуючись новітніми даними, цього разу автор уточнює статистику «[...] погано озброєних і навчених, керованих найчастіше недосвідченими і некомпетентними начальниками [...]], червоноармійців і командирів, які у 1941 р. «[...] потрапили в оточення на території України і стали в'язнями фашистських таборів смерті [...]». Таких вчений нараховує 1,5 млн. осіб [2, с. 9]. Мабуть іншим був композиційний задум видрукуваного авторського матеріалу, адже вчений далі нічого не говорить про наслідки полону, про трагедію радянських військовополонених. В дебюті матеріалу, розкриваючи плани гітлерівського рейху щодо України, М.В. Коваль зосереджується на поразках початкового періоду війни. Пояснюючи власне бачення передумов і причин останніх, дослідник віддає належне жертвності й героїзму радянських воїнів. Вчений аналізує ефективність евакуаційної кампанії, наслідки невдалих «сталінських контрударів» весни 1942-го, особливості нацистського «нового порядку» та прояви колабораціонізму в Україні. Не інакше як «третю силу» у війні на території України автор характеризує діяльність підпілля ОУН і збройний опір

УПА, розкриває труднощі й суперечності в діяльності радянського підпілля та партизанських загонів у тилу ворога, напруження сил працівників радянського тилу, героїчні й трагічні факти визволення України від нацистів, труднощі повоєнної відбудови і «братовбивчу громадянську війну» на західноукраїнських землях [2, с. 3-23].

У травні 1995 р. (з нагоди 50-ї річниці Перемоги над нацистською Німеччиною) на сторінках «Українського історичного журналу» друкується велика стаття М.В. Ковалю – «Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодні. Роздуми історика» [4, с. 3-22]. Цього ж року світ побачила скромна за обсягами тексту проте надзвичайно змістовна та глибока своїм історіософським осягненням воєнної доби, її перебігу, наслідків та уроків, монографія вченого – «Україна: 1939-1945 рр. Маловідомі та непрочитані сторінки історії» [5]. Ця книга, як і решта книжок М.В. Ковалю опублікованих у 1994-1999 рр., через малий наклад і надзвичайну популярність у науковому товаристві та серед небайдужого до проблем вітчизняної історії війни читацького загалу, сьогодні є бібліографічною рідкістю.

Тут історик пропонує читачеві власне філософське осмислення історіографічних, концептуальних, демографічних, термінологічних проблем Другої світової та Великої Вітчизняної війни в Україні. Зокрема, приховування радянською історіографією таких «незручних» проблем, як дійсні причини й обставини полонення величезних контингентів військовослужбовців Червоної армії, а також майже півстолітнє ігнорування історичного вивчення подальшої трагічної долі цих людей у нацистських катівнях історик дуже коректно, але водночас відверто й точно, називає «однією з конструктивних вад радянської історіографії» [4, с. 10; 5, с. 16]. На сторінках монографії М.В. Ковалю «Україна: 1939-1945. Маловідомі та непрочитані сторінки історії» поняття з термінологічного ряду «полон», «військовий полон», «полонені» зустрічаються читачеві 35 разів. Нацистський полон у викладі М.В. Ковалю постає як жахливе в своєму трагізмі, багатопланове та неоднозначне історичне явище, що пронизує все потворне тіло війни. Дослідник приводить статистику втрат

Червоної армії полоненими, порівнюючи їх з такими ж втратами Вермахту, наводить красномовні факти полонення червоноармійців і командирів внаслідок низької боєздатності армії, недостатньої кваліфікації та некомпетентності військових начальників різних рангів. На думку автора «[...] саме це, а не стільки німецька сила, призвело до катастрофічного становища, внаслідок чого непоправного лиха зазнала кадрова армія, велику частину якої спіткала жахлива доля – ворожий полон [...]» [5, с. 67].

Інші його думки також різнопланові. Критично характеризуючи «незрілість історіософського осмислення Другої світової війни як феномена, рубіжної події в історії світу та України ХХ ст.» вчений полемізує з «твердолобими сталіністами» із керівництва радянських ветеранських організацій, які просторікували про так званих «фальсифікаторів правди історії», емоційно сперечається з В. Суворовим, творцем однієї з версій про «превентивну війну А. Гітлера» проти Радянського Союзу, веде аргументовану дискусію з авторами публікацій, де відверто пересмикувались, аж до спотворення, історичні факти, робились спроби нав'язати українським дослідникам і громадськості концепції та бачення проблем війни іноземних учених тощо. У цих наукових «баталіях» історик переслідує єдину мету – «[...] гідно й чесно відтворити епоху війни в усій її величі і трагізмі [...]». [4, с. 22].

З нагоди 60-річчя трагічного початку Другої світової війни (1999 р.) в серії «Історичні зошити» Інституту історії НАН України з'явилася брошура М.В. Ковалю «Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.): Історіософські нотатки». Ця праця репрезентує новий, більш глибокий, продуманий та виважений рівень історіософського осмислення вченим історіографічного процесу у галузі проблематики Другої світової та Великої Вітчизняної війн. У книзі М.В. Коваль аналізує стан розробки окремих напрямів історіографії війни, оцінює здобутки досліджень історії України воєнного періоду, піддає критичному розглядові їхню джерельну базу, окреслює шляхи дальших поглиблених і науково достовірних досліджень, показує суспільну значимість

історичних знань про роль України у війні проти фашизму для зростання національної самосвідомості й патріотизму українського народу [6]. Проблему військового полону вчений характеризує як одне з малодосліджених, нез'ясованих питань історії Другої світової та Великої Вітчизняної війни, проте предметно її не розглядає, окреслюючи лише орієнтири майбутніх студій.

Така «недооцінка» проблеми з боку авторитетного вітчизняного дослідника історії війни дуже скоро стане зрозумілою. Того ж таки 1999 р. столичне видавництво «Альтернативи» за авторством М.В. Ковалю друкує черговий 12-й том академічного 15-томного видання серії книг «Україна крізь віки»[7]. Книжка під назвою «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)» цього разу містила окремий повноцінний розділ про нацистський військовий полон. Його назва – «Радянські військовополонені в Україні – шлак війни» – вражала влучною правдою цієї безмірної трагедії, а різноплановий та багатоаспектний фактичний матеріал зміцнював у читача переконання, що цього разу він має справу з до міри цілісним концептуальним поглядом на порушену проблему досвідченого історика-інтелектуала. Крок за кроком, залучаючи промовисті й репрезентативні факти, вчений реконструює трагічний шлях «[...] переможених, зломлених, а часто-густо контужених і поранених людей [...]» у пекло нацистського полону – від полонення, обшуку та допиту, через виснажливе етапування в тил – до найближчого «шталагу» [7, с. 196-198]. Так само детально М.В. Коваль реконструює страхітливі випробування, що випали на долю військовополонених безпосередньо в таборах – йдеться про фільтрацію бранців за ідеологічною чи етнічною ознакою, знищення «відібраних», реєстрацію та клеймування тих кому пощастило залишитися живим [7, с. 198-199].

«Смерть-порятунок» – такою є назва частини розділу, де автор розкриває жахливу буденність поступового і планомірного нищення військовополонених. На території України у 1941-1942 рр. М.В. Коваль нараховує понад 180

стаціонарних таборів для радянських бранців¹. Дослідник наводить факти вражаючої смертності військовополонених: від виснаження і голоду, ран і садистських побоїв, хвороб і пошестей, куль охоронців і пазурів нацькованих сторожових псів, літньої спеки та зимового холоду, планової «ліквідації» і непомірної каторжної праці. Об'єктивності авторського тексту додають його свідки – це як самі нацистські нелюди, котрі в своїх щоденникових записах і звітах безмірно хизувалися «подвигами» над беззбройним і зломленим противником, так і колишні військовополонені – вцілілі бранці нацистських катівень [7, с. 199-205].

Чи не першим серед українських істориків М.В. Коваль звертається до документів (як він зазначає – «нещодавно опублікованих»), що ілюструють вражаючу різницю в ставленні до радянських військовополонених у нацистському полоні та до німецьких бранців – у радянських таборах. Ці документи – норми продовольчого забезпечення полонених у таборах НКВС СРСР [7, с. 201]. Зазначимо, що поряд з матеріалом, де автор торкається міжнародно-юридичних аспектів військового полону цей сюжет – одні з перших в українській історіографії спроб вивести читача на розуміння, що в роки війни окрім німецького існував і радянський військовий полон – на той час практично невивчена в українській історіографії тема.

Окремий, хоч і дуже конспективний, сюжет у книзі М.В. Ковалю присвячений висвітленню проблеми трудової експлуатації нацистами радянських військовополонених. Спираючись на трофейні документи, вчений наголошує на тому, що ще до нападу Німеччини на СРСР, у квітні 1941 р., Головне командування сухопутних військ Вермахту розглядало військовополонених «як цінну робочу силу». В цьому контексті згадується й

---

¹ Тут зауважимо, що питання про чисельність нацистських таборів для військовополонених на території України, ще й сьогодні залишається недостатньо вивченим. Так, за документами Надзвичайної державної комісії СРСР, копії яких зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, у 1941-1944 рр. радянські військовополонені утримувалися на території України (в кордонах 1945 р.) у 157 стаціонарних таборах («шталагах»), 12-ти концентраційних таборах, 2-х таборах-лазаретах, а також в 11-ти спільних таборах разом із цивільними громадянами. (Див.: ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 350«В», арк. 17-30.)

про звільнення частини бранців-українців з полону у 1941 р., про використання військовополонених для ремонту шосейних доріг, залізничних колій, летовищ, у вугільній промисловості Донбасу, а також на підприємствах у самій Німеччині. Автор наводить і загальновідому цифру втрат радянських військовополонених на території України – 1 366 588 осіб [7, с. 205-206].

«І приречені ставали на боротьбу» – таку назву має частина тексту книги М.В. Ковалю, де йдеться про неймовірні в умовах жорстокого табірної режиму спроби організації втеч бранців із робочих команд, під час транспортування чи безпосередньо з табірних зон. Наведені промовисті факти підтверджують авторську тезу про те, що «[...] попри неймовірно важкі умови, заходи адміністрації щодо відокремлення військовополонених, роз'єднання їх за національною, службовою та іншими ознаками, постійне переміщення, перетрушування контингентів в'язнів, щоб вони не встигли змовитися, в таборах знаходилися сильні, мужні люди [...]». На думку дослідника табірне підпілля ставило перед собою дві основні мети: підтримку і виживання «близьких за настроями і духом товаришів по нещастю» та організація втеч військовополонених «до партизанів» [7, с. 207].

Останній параграф свого розділу про військовополонених М.В. Коваль присвятив з'ясуванню важливого і практично невивченого на той момент у вітчизняній історіографії питання – засадничих підвалин ставлення до радянських військовополонених обох тоталітарних диктаторів і очолюваних ними режимів. У випадку з гітлерівським нацизмом логіка викладу автора є прогнозованою: ставлення до військовополонених як до «шлаку війни» повною мірою зумовлювалося ідеологічними та расовими концептами гітлеризму. Що ж стосується Й. Сталіна, то його ставлення до військовополонених – це також виразний продукт ідеології. Як відомо, для радянського диктатора червоноармієць чи командир, який потрапив у полон, автоматично ставав «зрадником Батьківщини». «[...] Парадокс ситуації, – пише М.В. Коваль, – полягає в тому, що Сталін, не допустивши чинності міжнародного права стосовно радянських військовополонених у рейху, дотримувався норм цього

права щодо німецьких полонених у Радянському Союзі [...]» [7, с. 215]. На цьому тлі аргумент вченого про те, що «полонені червоноармійці і командири стали заручниками в протистоянні тоталітарних режимів» виглядає більше ніж переконливим.

Абсолютною новелою вітчизняної історіографії у висвітленні М.В. Ковалю постає тема долі вцілілих радянських військовополонених нацистських таборів після повернення на батьківщину. Вчений підкреслює особисту трагедію цих людей. На відміну від бранців інших країн, котрі після повернення додому знайшли на своїй батьківщині співчуття й повагу, колишні військовополонені червоноармійці і командири знову стали бранцями – тепер вже радянських таборів. Одним із перших серед вітчизняних істориків М.В. Коваль порушив тему так званих перевірко-фільтраційних таборів – установ, що здійснювали «державну перевірку» і «фільтрацію» колишніх військовополонених і оточенців. Характеризуючи методи такої перевірки – нічні допити, очні ставки, збирання агентурних даних, складання розгорнутих характеристик, автор підкреслює їх мету – «ізоляція численних «нечистих». На думку автора, окрім виявлення політично «неблагонадійних», ворожих агентів і диверсантів, «зрадників Батьківщини», фільтрація мала своїм завданням «[...] усунення з суспільного життя певної категорії населення – людей, які тривалий час перебували за кордоном (гріх, що дорівнював зраді Батьківщини). До всього, був ще й матеріальний зиск: зведені в робочі батальйони колишні військовополонені, котрі не витримали перевірок, у примусовому порядку направлялися у віддалені райони країни для виконання особливо тяжких робіт на дармових засадах [...]». На думку М.В. Ковалю, не менше третини від загальної кількості 1 834 000 колишніх військовополонених, які пройшли фільтраційні табори станом на 1 березня 1946 р. – це українці [7, с. 218].

Звісно, окремі факти про організацію та діяльність перевірко-фільтраційних таборів НКВС СРСР, що наведені в цій частині дослідження, на перевірку виявляються не зовсім точними. Це й зрозуміло, адже сьогодні дослідники проблеми мають змогу оперувати новими комплексами джерел,

котрі ще 10-15 років тому були недоступні чи невідомі історикам. Проте оцінки п'ятнадцятирічної давнини, що їх зробив готуючи свою працю до видання Михайло Васильович Коваль, і сьогодні залишаються науково вартісними та актуальними. Для сучасного покоління дослідників вітчизняної історії Другої світової війни сформульовані М.В. Ковалем концептуальні положення є особливо цінними. Вони зроблені науковцем глибоко обізнаним у предметі. Ці думки і концепти належать вченому, який поєднавши у своїй науковій праці дві історіографічні епохи залишився однаково вірний принципам об'єктивного історичного дослідження.

Джерела та література

1. Коваль М.В. Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.) [Текст] / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С. 88-95.
2. Коваль М.В. 1941-1945 роки. Україна (До створення праці «Історія України. Короткий нарис») [Текст] / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 3-23.
3. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення [Текст] / М.В. Коваль. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 57 с.
4. Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика [Текст] / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 3-22.
5. Коваль М.В. Україна: 1939-1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії [Текст] / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.
6. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.): Історіософські нотатки [Текст] / М.В. Коваль. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 75 с.
7. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) [Текст] / М.В. Коваль. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
8. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять [Текст] / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 3-21; № 4. – С. 3-19.

9. Коваль М.В. 1941-й рік. Проблеми історичної пам'яті [Текст] / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 69-91.

10. Коваль Михайло Васильович. Некролог [Текст] // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 151-152.

11. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком [Текст] / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид-во «Наукова думка», 2007. – 528 с.: іл.

Любов ЛЕГАСОВА

МИХАЙЛО КОВАЛЬ ЯК ПОДВИЖНИК МУЗЕЙНИЦТВА

Схарактеризовано науковий шлях Михайла Васильовича Ковалю на ниві військово-історичного музейництва; висвітлюється його внесок у діяльність Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

***Ключові слова:** Михайло Васильович Коваль, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».*

Author determined scientific way Michael V. Koval in the field of Military-Historical Museum highlights its contribution to the Memorial complex «The National Museum of the Great Patriotic War of 1941 - 1945 years.»

***Key words:** Michael V. Koval Memorial complex «The National Museum of the Great Patriotic War of 1941 - 1945 years.»*

Серед когорти відомих українських дослідників Другої світової та Великої Вітчизняної війн чільне місце належить Михайлові Васильовичу Ковалю. Його наукові праці вирізнялися новими методологічними підходами у висвітленні історії воєнної доби, переосмисленням її широкого подієвого тла, актуалізацією замовчуваних радянською історіографією проблем. Про життєвий і творчий шлях знаного історика розповідають різноманітні біобібліографічні розвідки, а його значний науковий доробок активно використовується в сучасному вітчизняному історіографічному процесі.